

by jej bylo možné rozšířit o další otázky jak z oblasti uměleckého románu, tak z oblasti populární kultury: kopali *Lovci mamutů* opravdu jámy na mamuty a dorozumívali se hekáním? Byl Husův proces v Kostnici, ukázaný ve hře Pavla Kohouta *Ecce Constan- cia*, skutečně tak aktuální pro konec 20. století nebo je to jen spisovatelova fabulace? V čem zkresluje *Pekařův císař* rudolfínskou dobu a v čem ji názorně ilustruje? Má film *Excalibur* blíže k nezávazné fantasy, k eposům raného středověku nebo vystihl svět středověkého rytířství? Zakázal Karel IV. opravdu přístup na svůj hrad ženám, jak s tím počítá zápletka *Noci na Karlštejně*? Byl Spielbergův film *Schindlerův seznam* útěšnou pohádkou pro dospělé nebo vyjádřil nejednoznačnou složitost skutečného života, kde se padouši od hrdinů oddělují nesnadno? Zaujme-li náš projekt čtenáře stejně, jako zaujal posluchače přednáškového cyklu, jistě si tato i mnohá další témata najdou své povolané autory.

Jiří Rak

Potíže se Švejkem

Jaroslav Hašek,

Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války

Současný historik mudrující nad historickým románem, filmem či obrazem působí na veřejnost většinou tragikomickým dojmem. Obvykle srovnává uměleckou reflexi minulosti se svědectvím pramenů a rozčiluje se nad mírou poetické licence, dovolující autorovi volné zacházení s „posvátnými“ historickými fakty, vadí mu přílišná aktualizace tématu i moderní psychologie jednotlivých postav. Jeho komentáře tak nakonec připomínají výsledky práce „kanceláře pro uvádění románových výmyslů na pravou míru“, jak je kouzelně popisuje Zdeněk Jirotka v *Saturninovi*. V tomto případě se ovšem jedná o způsob četby historického románu, který jsme převzali ještě z dědictví českého národního hnutí 19. století. Společně sdílený obraz minulosti byl tehdy důležitým národotvorným činitelem a historická beletrie (stejně jako drama, malba nebo programní hudba) plnila funkci zprostředkovatele historických vědomostí v nejširší veřejnosti. Její popularita byla tak veliká, že jí podávaný obraz národních dějin se v myšlení české společnosti zafixoval a s úspěchem konkuroval historické vědě. Příkladem může být třeba populární podoba mýtického období praotce Čecha, kněžny Libuše a Přemysla povoláného od pluhu k vládě. Podvržené rukopisy a jimi inspirovaná umělecká díla určovaly český vztah k počátkům národních dějin ještě dlouho po odhalení rukopisných falz. V některých případech bylo dokonce tradiční beletrizované podání stavěno **proti** novým vědeckým poznatkům: tak např. Zdeněk Nejedlý argumentoval Jiráskovým pojetím husitství proti „reakčním“ spisům Josefa Pekaře. Konfrontace románové fikce se svědectvím historických pramenů ale může být i pro vědeckou reflexi dějin užitečná – ovšem především jako pramen pro společenskou atmosféru doby vzniku díla. Tak např. romány Josepha Rotha *Pochod Radeckého* a *Kapucínská krypta* nelze chápat jako věrný obraz posledních desetiletí habsburské monarchie; jsou ale vynikajícím svědectvím o funkci idealizovaného obrazu starého mocnářství v procesu hledání moderní rakouské identity. Z tohoto hlediska je třeba nahlížet i na *Osudy dobrého vojáka Švejka*.

Osudem těžce zkoušený staříčkový mocnář František Josef I. adorovaný českými dětmi. Právem se Josef Švejk rozhořčoval při představě, že si „vzpomene nějakéj vožralej chlap a začne mu nadávat.“

Hned na začátku se ale vynoří několik závažných otázek. Je Haškův Švejk vůbec historickým románem? Byl psán v době, kdy první světová válka i habsburská monarchie byly z historického hlediska již uzavřenou kapitolou; pro většinou současníků ale byly ještě bolestnou přítomností. Proslulá počáteční věta („*Tak nám zabili Ferdinanda ...*“) knihu sice přesně chronologicky zařazuje do počátku léta roku 1914, skutečné historické postavy v ní ale nenajdeme. Švejka nemůžeme považovat ani za velkou fresku reflektující klíčové problémy doby (jako třeba Tolstého *Vojnu a mír* nebo Balzacovu *Lidskou komedii*). Švejk přece v žádném případě neaspiruje na zmapování celého společenského spektra, představuje jenom jeho segment (císařskou a královskou brannou moc), a to značně pokrivenou optikou. A tak bychom mohli pokračovat – je to válečný román, jehož hrdinové do války vlastně nezasáhnou, je to humoristický román obsahující neuvěřitelně brutální scény atd. Přesto ale není četba Haškova díla ani pro historika bez užitku.

Vrátíme-li se ještě jednou k příkladu použitém v úvodním odstavci: Saturninova kancelář by musela potvrdit historickou

autenticitu naprosté většiny reálií, které se v knize objevují. V tomto případě stačí odkázat na pečlivě sestavené dva svazky *Encyklopedie pro milovníky Švejka*, kde zájemce nalezne jejich reprezentativní výběr. V našem případě se ale nejedná jen o fyzické předměty, konkrétní události, citace dokumentů, předpisů apod. Důležitá je i jejich interpretace, psychologie jednajících postav, zachycení dobové atmosféry a nálad českého obyvatelstva. Pokusme se to ukázat na příkladě úvodních partií románu, kde je zobrazen vztah českého obyvatelstva k císaři Františku Josefovi I., rakouskému státu a jím vedené válce.

Předposlední panovník starobylé podunajské říše se na stránkách Švejka nevyskytuje osobně, ale objevuje se pouze v hovoru románových postav, a to v krajně zkarikované podobě. Mluví se o něm (viz např. Švejkův rozhovor s ordonancí, kterou k nadporučíku Lukášovi poslal plukovník Zillergut) jako o senilním a dementním starci, který „*snad ani neví, že je vojna*“, pro potíže se zažíváním jej ani nepouštějí ze Schönbrunnu atd. Z memoárové literatury víme, že podobné anekdoty skutečně kolovaly. „*Zatracení Prusáci, ti nám nikdy nedají pokoj*“ měl prý císař zvolat poté, co se někdy v roce 1915 dozvěděl, že je monarchie ve válce. Podle jiné si zase nechal referovat o náladách českých vojáků. Obraz byl neveselý – jedna polovina Čechů přímo přebíhá k nepříteli a druhá polovina se ochotně vzdává. „*Zaplat' pánbůh*“ poznamenal prý František Josef, „*aspoň ta třetí polovina je mi věrná*.“ Předcházející kult staříčkového mocnáře k podobným perzi-flážím musel provokovat. Každoročně při výročních nastoupení na trůn a o narozeninách vycházely knížky s „*příběhy ze života našeho mocnáře*“, kde se do omrzení opakovaly historky o tolaru, který vsunul malý arcivévoda do *tornistry* vojáka na stráž, o laskavosti, s níž se císař věnuje i tomu nejposlednějšímu ze svých poddaných, o jeho dobročinnosti atd. Již před válkou také v českém prostředí vznikla panovníkova přezdívka „*starej Procházka*“, která nebyla pouhou nadávkou byt její používání policie stíhala, ale vyjadřovala i vztah do jisté míry familiární. V zásadě je ale možno konstatovat, že navzdory pokračujícímu rozchodu českého myšlení s monarchií, přetrvávaly v širokých vrstvách obyvatelstva sympatie vůči císařově osobnosti. Svou roli tu jistě sehrál i čistě lidský soucit s panovníkovým osudem (poprava bratra Maxmiliána v Mexiku, sebevražda syna, vražda manželky a nakonec ještě sarajevský atentát). To ostatně cítil i Švejk a není bez zajímavosti, že stoickou vyrovnanost, s níž František Josef přijí-

mal těžké životní rány, obdivoval i takový kritik monarchie, jakým byl Josef Svatopluk Machar. Počátek války ale přinesl podstatné změny. Propaganda přelomu 19. a 20. století s oblibou císaře adorovala jako „knížete míru“, takže válečný manifest *Mým národům* musel působit šokujícím způsobem. Loajální projevy si ale i v době války podržovaly svou tradiční dikci a uprostřed krveprolití jejich strojenost vystupovala zřetelně na odív. Jako příklad postačí několik Janem Hálkem nedávno edičně zpřístupněných ukázek ze soutěže o patriotickou píseň vypsané na počátku roku 1916. Jejich hlavním posláním je ztotožnění českého stanoviska s rakouským válečným úsilím. Těžko se ale někdo mohl nadchnout pro smrt „za císaře pána a jeho rodinu“, když vyslechl např. verše: „... A v tom víru, zbraní třesku/ Čech své čestné místo má/ A v tom víru, zbraní třesku/ za Rakousko život dá,“ a to i když na něho bylo apelováno odkazem „otce národa“: „Rakousko je naše spása, / v něm jen pevný domov máš / Palacký náš nám to hlásá.“ Jiné písně operovaly spojením veršů císařské a české hymny, habsburského orla a českého lva apod. Nemluvě o literární úrovni těchto výtvorů je jasné, že jejich obsah i forma musely spíše než k hrdinství na bojištích vybízet k parodování.

V létě roku 1914 navíc vystoupily na povrch i některé hříchy minulosti. Rakouská vláda bohužel od počátku 19. století jen velmi laxně přistupovala k pokusům o vytvoření jednotného říšského patriotismu, který by byl schopen do sebe absorbovat i nově se formující partikulární nacionalismy jednotlivých národů monarchie. Rakouské vlastenectví bylo založeno převážně pouze na loajalitě k dynastii, což moderní liberální společnosti pochopitelně nedostačovalo. Klasickým konzervativcům zase chyběl posvátný akt korunovace (rakouský císař se vlády ujímal automaticky v okamžiku smrti svého předchůdce). Na skráních Františka Josefa navíc – navzdory několikerým slibům – nespočinula ani koruna sv. Václava. Právě nesplněný slib české korunovace tvořil důležitý mezník v procesu českého odpoutávání se od společné říše. Tuto skutečnost připomíná ve *Švejkovi* i starý schwarzenberský ovčák: „Když jsi, lumpe starej, slíbil, že se dáš korunovat, tak jsi měl držet slovo.“ Nejvážnějším problémem v očích české veřejnosti ale samozřejmě bylo tvrdošíjné lpění na jazykově německém charakteru mocnářství.

Poměru k rakouskému státu odpovídal i vztah české společnosti k válce. Většina historiků se shoduje v tom, že nebyla na válku připravená. Politické strany se tradičně soustřeďovaly jen na

domácí zápas o prosazení jazykových požadavků a v zahraniční problematice se takřka vůbec neorientovaly. Počáteční české reakce na mobilizaci a vyhlášení nepřítelství tak působí značně nevyrovnaným dojmem. S lidsky pochopitelnou nechutí k válce ostře kontrastoval spořádaný průběh mobilizace. Ten byl sice klidný, ale podstatně se lišil od nacionálního nadšení, které se zmocnilo německého obyvatelstva. Čeští branci disciplinovaně nastupovali ke svým jednotkám, ale válku kterou se Rakousko chystalo vést, za svou nepovažovali. Charakteristický je v tomto smyslu údajný výrok jednoho z rakouských generálů – „Čech rukuje jako ovce, bije se jako lev a raduje se jako dítě, když prohráváme.“ Připomeňme v této souvislosti ze *Švejka* odjezd 91. regimentu na bojiště – z vagonů s Němci od Kašperských hor zaznívá zpěv (ten zmlkne až při pohledu na čerstvě vybudované válečné hřbitovy), zatímco Češi hrají karty. Očividný rozdíl v náladách obou národů při mobilizaci zapůsobil velkým dojmem na T. G. Masaryka a svědectví o něm najdeme ve většině vzpomínek, v korespondenci vojáků i v policejních hlášeních.

Žádoucí válečné nadšení v českých vojácích i civilistech nezbudily ani projevy ze strany německého spojence o počínajícím boji Germánů proti Slovanům. Z podobných výroků ale pramenil entuziasmus rakouských Němců, kteří se netajili tím, že po vítězné válce se Rakousko těsně spojí s Německem a na slovanské národy podunajské říše již nebude třeba brát ohledy. Německé nadšení (v naší knize dokumentované např. psaním německého tisku o dobrém vojákovi, vezeném k odvodu na invalidním vozíku) vedlo českého místodržitele knížete Thuna dokonce k zákazu německých vlasteneckých demonstrací, které česká strana chápala jako provokace. Dobrým příkladem smýšlení většiny českého obyvatelstva tak v románu může být postava doktora Pávka z Vinohrad, který na Švejkovu loajalitu projevující se během nemoci (podle sdělení paní Müllerové pacient zpíval „s vodpuštěním rakouskou hymnu“) reagoval předepsáním zvýšené dávky bromu.

Důležitou roli katalyzátoru v procesu českého rozchodu s Rakouskem sehrála i zvýšená aktivita policejních a vojenských úřadů po sarajevském atentátu a po vypovězení války. V podstatě ze dne na den byla odstraněna většina národnostních koncesí, které české etnikum v druhé polovině 19. století získalo. Předlitavská část monarchie se vracela k nadvládě německého „státního jazyka“ a české vlastenectví se v očích úřadů rázem stávalo podezřelým. Za doklady protistátního smýšlení byly tehdy považovány

i naprosté malichernosti: byl zakazován prodej sirek v krabičkách se znaky zemí Koruny české, barvy slovanské trikolory se nesměly vyskytovat pohromadě ani na pouličních tabulkách. Velezrada byla spatřována v malichernostech, přičemž se mnohdy jednalo o vyložené klukoviny (opilecké výkřiky, satirické básničky apod.). V tomto ohledu zřejmě odpovídá skutečnosti společnost nešťastníků zatčených pro schvalování atentátu, s nimiž se Švejk setkal v policejní cele, resp. důvody jejich zadržení. Historik Ivan Šedivý ve své monografii o českých zemích v době světové války uvádí, že největší počet Čechy spáchaných přečinů rakouskými úřady kvalifikovanými jako politické netvořila otevřená vzpoura ale „rušení veřejného klidu“, „urážka Majestátu“ a „urážka členů císařského Domu“. V oblastech blízkých frontě ovšem za podobné výroky hrozil (a několikrát byl vykonán) trest smrti. Mimo zákon se dostaly i tradiční projevy českého vlastenectví, které po desetiletí tvořily neškodnou a spořádanou součást české identity. Úřady zakročovaly proti sokolským jednotám, na Staroměstském náměstí byly odstraněny připomínky popravy vůdců stavovského povstání, cenzura řádila ve školních čítankách. Dokladem české nespolehlivosti se pro vojenskou vrchnost stávalo i trpné chování odvedenců, kteří neprojevovali patřičný entuziasmus, i lidsky pochopitelný smutek jejich rodin, stejně jako údajně malá ochota k upisování rakouské válečné půjčky. Za to všechno hrozily tresty. „Zde mizela povětšinou všechna logika a vítězil §, škrtil §, blbl §, prskal §, smál se §, vyhrožoval §, zabíjel § a neodpouštěl,“ charakterizuje tuto dobu Hašek.

Zvláště bylo ze strany úřadů zveličováno nebezpečí panslavismu; i ten ale existoval spíše jen ve fantazii policejních orgánů. Když se fronta přiblížila k hranicím českých zemí, byl na ruské straně vydán a v Čechách rozšiřován manifest velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče. Podle něho ruská armáda vstupuje na rakousko-uherské území s posláním, „aby každý národ se mohl rozvíjet a zachovává si drahocenný odkaz otců – jazyk a víru – aby spojen se svými rodnými bratry žil v klidu a v souhlasu se svými sousedy, jichž rázovitost by nerušil.“ Kromě toho byly šířeny i podvržené manifesty generála Rennenkampfa či přímo cara baťušky. Ten už byl konkrétnější a proklamoval obnovení české samostatnosti, včetně připojení vedlejších zemí ztracených v pobělohorské době a Slovenska. Car měl údajně prohlásit: „Požehná-li Bůh našim zbraním, pamatujeme, že k slavnému království českému patří i Horní Lužice, Dolní Slezsko a ubohá potlačená Slovač uherská.“

Česká veřejnost ale s případným ruským úspěchem spojovala spíše naději na brzké ukončení války než touhu odevzdat svůj osud pod žezlo ruského hosudara. (Fantastický plán Karla Kramáře na vytvoření slovanské říše nevešel na štěstí pro svého autora do obecné známosti.) Politický panslavismus ale patřil na německé straně k oblíbeným strašákům od první poloviny 19. století a není divu, že byl oprášen i nyní. Jen tak můžeme pochopit zatčení onoho Švejkova spoluvězně, který chtěl před ukončením zahradní slavnosti po zprávě o smrti následníka trůnu ještě nechat zahrát *Hej Slované*. V podobných příkladech by bylo možno ještě dlouho pokračovat – historik Zdeněk Kárník v této souvislosti správně poznamenal, že militaristické kruhy na počátku války v české společnosti „doslova vyprovokovaly vznik protirakouského odboje.“ Na své budějovické anabázi se Švejk potkal i s dalším charakteristickým jevem prvních válečných měsíců a tím byla obava před ruskými špiony. Putimský četnický strážmistr Flanderka bombardovaný příkazy svých nadřízených tak v dobrém vojákovi, putujícím za svým regimentem, vidí vysokého ruského důstojníka.

Nikoli zanedbatelným dílem přispěla k diskreditaci Rakouska a jeho válečných cílů i oficiální propaganda. Cukrovinky a předměty běžné spotřeby vyzdobené portréty spojených monarchů a patriotickými hesly, které Švejkovi přinesla do garnisonní nemocnice paní baronka von Botzenheim, byly v té době obvyklým zbožím. Skutečnosti se příliš nevzdalují ani ty pasáže Haškova díla, které v dnešním čtenáři budí dojem literární fikce. Jako příklad lze uvést modlitbičky rozdávané na nádraží v Budapešti vojákům 91. regimentu jedoucím na frontu. „Dle ctihodného arcibiskupa“ – píše Hašek – „měl dobrotivý bůh Rusy, Angličany, Srby, Francouze, Japonce rozsekat na nudle a na paprikaguláš.“ Dnešní čtenář bude tuto větu chápat s největší pravděpodobností jen jako proticírkevně zaměřenou nadsázku. V sídelním městě katolické habsburské dynastie byl ale skutečně v rámci propagandy vydán „humorný“ jídelní lístek nabízející marinovaného Francouze nebo kozáka na grilu. Propagandistické oddělení hlavního stanu také vytrvale chrlilo historky „o udatnosti našich vojsk“, jejichž duch i jazyk se příliš neliší od hrdinských příběhů 11. pochodového praporu, které dopředu připravuje jednorozční Marek ve funkci Batalionsgeschichtsschreibera.

Věrohodnou ilustrací skutečnosti je i Haškovo líčení nacionálních poměrů v c. a k. armádě, která byla i z tohoto hlediska specifickým prostředím. Podle hlubokého přesvědčení předválečného

důstojnického sboru patřila armáda výhradně císaři a civilní národní spory do jejich řad nepatřily: „*Budme Češi, ale nemusí o tom nikdo vědět. Já jsem taky Čech,*“ říkával nadporučík Lukáš ve škole jednoročních dobrovolníků. Vojsko tak bylo dlouho (vedle byrokracie a katolické hierarchie) jedním z posledních nositelů skutečného, nadnárodního rakušanství, jak je v románu vyjadřuje např. plukovník Schröder slovy: „... *my Rakušané, at' jsme Němci nebo Češi...*“ Žádný komentář pak nevyžaduje pozdrav, jímž se hejtman Sagner loučil se svým spolužákem, velitelem nádraží v Rábu: „*Also Nazdar.*“ Podobné výroky ale na počátku války mohli skutečně pronášet pouze vyšší důstojníci, mezi příslušníky mladší generace se již objevovali němečtí národní. Fähnricha Dauerlinga jednoročák Marek charakterizuje tím, že když někomu nadává „Schwein“, dodá vždy „tschechische“, aby se Němci neurazili.

Pevné zakotvení románu v dobových poměrech lze demonstrovat také na epizodách, které ve své době jistě vyvolávaly smích, dnes je ale jejich pointa již nepochopitelná. Pro ilustraci uvedme jen dva příklady. Když sloužil polní mši pro zákopníky, byl polní kurát Katz tak opilý, že při kázání vydával „*i prince Evžena Savojského za světce, který je bude chránit, až budou dělat mosty přes řeku.*“ Čtenářům prvního vydání Švejka jistě ještě v paměti zaznívala slavná píseň o princí, který nechal postavit most, aby dobyl Bělehrad. Císaři a širší vlasti oddaný kadet Biegler zase ve svých náčrtcích k dějinám slavných bitev císařské armády soudil, že „*bitva u Trutnova, neměla být svedena, poněvadž hornatá krajina znemožňovala rozvinutí divize generála Mazzuchelliho.*“ Dnes si ale málokdo kromě historiků uvědomuje, že patriot Biegler tak odsoudil jedinou bitvu, která roku 1866 na severním bojišti přinesla rakouským zbraním vavříny vítězství.

Z těchto několika příkladů snad dostatečně přesvědčivě vyplývá, že *Osudy dobrého vojáka Švejka*, je možné s úspěchem využívat jako poměrně věrnou ilustraci historických poměrů, i jako pomůcku k jejich pochopení. Stojí za upozornění, že právě tímto způsobem s knihou pracoval polský historik A. Kroh při interpretaci moderních česko-polských vztahů a vzájemných obrazů.

Švejk je ale především dokumentem o době svého vzniku – počátku dvacátých let a o české reflexi právě skončeného světového konfliktu. Je to čas, který nám v historické paměti stále ještě zakrývají vítězné fanfáry nad 28. říjnem roku 1918. A právě tady začínají všechny potíže se *Švejkem*. Hašek zřejmě jasně viděl, že

Císař modlí se za svou říši. Také dobrý voják Švejk si přečetl v novinách, že drahou vlast vovínuly nějaký mraky.“

lidé zůstávají stejní, a v průběhu oslav při vyhlášení Československé republiky spatřoval stejné vyčpělé vlastenecké rituály, jimž se vysmíval v předválečné době. Pouze námtkou: v Klatovech skončil první týden mladé republiky slavnostními bohoslužbami, při nichž Te Deum bylo doplněno Marseillaisou, v Brandýse nad Labem bylo možno po zaplacení příspěvku na České srdce plivnout do jámy, do níž byly házeny symboly staré monarchie. Po návratu domů jistě slyšel Hašek vyprávět o živém obraze Libušina prorocství na Vyšehradě, o pokusu zavést vlastenecké měnové jednotky „sokoli a káňata“. Mohl ještě zažít slavnostní sázení „Stromů svobody“ jako byly strom Masarykův případně také strom Kramářův, Klofáčova lípa, Macharovy sady, Strom republiky, Alej Dohody, Háj legií, Jiráskovy jasany, Benešův javor, strom československé svobody, jasany míru apod. Přitom zaznívaly projevy (a byly rozdávány brožurky se životopisem T. G. Masaryka), jejichž styl se příliš nelišil od projevů poměrně nedávno zaznívajících při pojmenovávání stromů jiných (císařská lípa, jubilejní strom, Karlovy sady a pod.). Viděl, jak stejní autoři, kteří před válkou v novinách vychvalovali dobrotu staříčkého mocnáře, teď psali o mrtvém císaři jako o krvežíznivém degenerovaném starci

a horlivě pěstovali legendu „tatička“ Masaryka. (Připomeňme ze Švejka zmínku o knize „Příběhy ze života našeho mocnáře, kterou napsal nynější zasloužilý redaktor úřední Československé republiky, který se ve starém Frantíkovi viděl“.) Co si tom všem mohl myslet člověk, který se s přežilými vlasteneckými rituály vypořádal již v povídce o Zrádci národa z Chotěboře (kde mimochodem figuruje i jeden z posvátných národních stromů, pod nímž František Pavlíček uleví svým útrobám sužovaným po požití chotěbořského piva a podmáslí) a který podal nemilosrdný obraz českého politického života i politické kultury v *Dějinách strany mírného pokroku v mezích zákona*. Pozoroval, jak se doslova přes noc vynořilo celé množství hrdinů bourajících „zpuchřelou monarchii“. Viděl další přejmenovávání ulic a veřejných prostranství po hrdinech protirakouského boje, zatímco za války stejné městské rady plnily doporučení okresních hejtmánství „aby na památku veliké, historické doby, kterou prožíváme, byla náměstí a ulice měst a městysů pojmenována po jednotlivých členech Nejjasnější dynastie a vítězných vůdcích naší hrdinné armády.“ Co si měl autor Švejka pomyslet o radikálech, kteří si teď přivlastňovali zásluhy na rozbití Rakouska a činili tak jako třeba Viktor Dyk, vyzvedávající zásluhy státoprávních pokrokařů na příkladu Antonína Kaliny: ten přijel z Blatné do Prahy mezi radikální přátele rovnou z bohoslužeb, jimž musel být jako okresní tajemník přítomen, a v jejich kruhu pak bural Rakousko slovy „když nás zkurvili, musíme dělat kurvy.“

S oslavami vzniku republiky úzce souvisí pohled na právě skončenou válku a také zde stál Haškův Švejk v opozici k názorům převládajícím v tehdejší společnosti. Světový válečný konflikt byl totiž mnohokrát ideologizován – již v předválečných letech si stěžovalo množství intelektuálů na nudný život „shnilého míru“ a blouznilo o válce jako bolestné ale nutné operaci, o chirurgickém řezu, který zbaví společnost všeho nezdravého. Filosofové všech stran mluvili o nutném vítězství vyšší (tj. své vlastní) kultury nad méněcenným nepřítelem. Ve Švejkovi je možné najít ozvěny tohoto primitivního sociálního darwinismu v teorii četnického závodčího z Putimi, podle níž je válka vlastně „veliké štěstí pro lidstvo, poněvadž v těch patáliích vedle hodných lidí budou odstřelováni také lumpové a darebáci.“ Také čeští radikální nacionalisté se otřásali hnusem nad klidným životem posledních desetiletí monarchie. Češi podle nich zradili své ideály a místo boje proti Rakousku se spokojili s životními jistotami, které jim doba poskytovala.

V letech 1914–1918 se množství intelektuálů a umělců zvučných jmen ve všech bojujících státech zapojilo do válečné propagandy a poetizovalo „hrdinskou“ smrt v zákopech, opěvovalo frontové kamarádství i domněle znovunalezenou národní jednotu. U nás např. filosof F. V. Krejčí v esejích z roku 1915 spatřoval ve své době chvíle, kdy z „plochých, bahnitých nížin svého dřívějšího života byli jsme rázem vymrštěni na alpské štíty,“ kdy národ prožívá veliké chvíle, které doposud nalézal a obdivoval pouze v minulosti, zatímco přítomný život se zdál být „vleklý a zbahnělý.“ A po válce ve svých románech Rudolf Medek vzpomínal na těsně předválečné jaro 1914, kdy jeho hrdinové věřili, že „musí přijít nějaká pohroma. Někáká grandiosní pohroma. Jinak shnijeme. V tomto smrdutém, otráveném vzduchu nelze žít.“

Po roce 1918 zase česká inteligence a politika ideologizovala (ve šlépějích Masarykových) skončenou válku jako vítězství demokracie a její smysl spatřovala v rozbití Rakouska-Uherska a vzniku samostatné Československé republiky. Z krvavé historie válečných let se oficiální české myšlení soustředilo pouze na příběh legií. Srážka u Zborova tím vyrostla v rozhodující bitvu východní fronty a skutečně mýtických rozměrů nabyla sibiřská anabáze. Z fikce jednotného národa bojujícího za svou svobodu tak byly mlčky vyloučeny statisíce českých vojáků, kteří bojovali – a mnozí z nich padli – v císařské uniformě. Je zajímavé, že stejný obraz českého vojáka si vytvořila i publicistika německá, pouze s opačnými hodnotícími znaménky. Voják, vzdávající se nepříteli, aby unikl válce, kterou nepovažoval za svou, byl českým prostředím hodnocen jako uvědomělý vlastenec hledající příležitost k vystoupení proti „nenáviděné černožluté hydře“. Stejný čin se v neméně ideologizované optice německé změnil v promyšlený skutek zrádce a přeběhlíka. V kontextu tohoto hledání smyslu vraždění ve své podstatě nesmyslného, musel Haškův Švejk nutně působit cizorodým dojmem. „Tahaný mariáš je vážnější věc než celá vojna,“ odbyl Švejk telefonistu Chodounského, vyprávějího krvavé zážitky ze srbské fronty ...

Jaroslav Hašek byl populární postavou předválečné Prahy, známý hlavně jako bohém, zábavný hospodský společník a piják, jemuž nebylo nic svaté a o jehož kouscích kolovalo množství historek. Byl oblíbený, ale jen málokdo jej bral vážně. Podle svědectví pamětníků se ale výrazně změnil po svém vstupu do československých legií v Rusku, zvažněl a začal seriózně pracovat v legionářském tisku. Brzy ale poznal, že duch českého „vlasten-

čení“ a „fangličkaření“ si s sebou mnozí dobrovolci vzali i do nového vojska. Do konfliktu s vedením legií se dostal po napsání humoresky s příznačným názvem *Klub českých Pickwicků*, kde kritizoval provinciální rysy předválečné české politiky přenesené do ruského prostředí. Čeští „Pickwickové“ v této satíře „*pěstují i zde politiku svých začouzených hospod venkovských, politiku kuželníků, politiku ochotnických spolků, přelhávají sami sebe, že jsou politiky, přelhávají nejširší vrstvy, a přitom zůstávají diletan-ty.*“ Ještě jednou se potom domníval, že se mu podařilo najít smysl života ve službě bolševické revoluci. Odešel z legií a vstoupil do řad Rudé armády, ale ani tady hledaný klid a zakotvení nenalezl a s krutým panoptikem revoluce později zúčtoval cyklem humoresek *Komisařem města Bugulmy*. Do vlasti se vrátil jako člověk zbavený definitivně všech iluzí. Praha, která se stala hlavním městem nové republiky se ale zásadně lišila od předválečné provincie, žijící ještě maloměstským způsobem. Mizely Haškovy oblíbené hospůdky a na jejich místě vyrůstaly danciny a bary, z bývalých bohémů se stali státotvorní republikánští umělci, vysokí úředníci nebo důstojníci nového státu. Řada přátel mu navíc nebyla schopna odpuštění dezerci z legií. Noviny psaly o zvěřstvech, které měl páchat ve funkci „rudého komisaře“, upozorňovaly na bigamický charakter poměru s jeho druhou ženou Šurou. Podle pamětníků se změnil i sám Hašek, jeho hospodský humor se měnil ve zlý a ironický posměšek a z veselého pijáka, který v pivu hledal euforii, se stal alkoholik pijící, aby zapomněl a nacházející v alkoholu prostředek sebedestrukce. Milosti v jeho očích nedošli ani ti z českých intelektuálů, kteří koketovali s bolševismem. „*Kdo je revoluční? Obyčejná hovada jste a neplette se do revoluce,*“ vysmíval se Longenově *Revoluční scéně*. A právě z této atmosféry se zrodilo Haškovo geniální dílo.

Švejk je totiž výrazem totální deziluze, výsměchem všemu snažení, které by sledovalo vyšší cíle. Příkladem může být vztah románových postav k válce. Lichvář si stěžuje polnímu kurátovi, že válka zabíjí jeho klienty: „*Nadporučík Janata dluhoval mně 700 korun a odvážil se padnout na Drině ... Vede se válka kvůli tomu, aby sprovodila ze světa všechny mé dlužníky?*“ Obchodník s chmelem registruje při sledování válečných operací pouze zničené pivovary, s nimiž byl v obchodním spojení. Výmluvná je v tomto smyslu také reakce románových hrdinů na vstup Itálie do války. Účetní šikovatel Vaněk, v civilu drogist, lituje zániku výhodných nákupů shnilých citronů z Itálie, žrout Baloun se

Poetizace smrti za císaře pána a jeho rodinu aneb „Milí vojíní, i já vám přeji, abyste se všichni dočkali takového krásného konce.“

obává zmenšení porcí atd., **slovem** každý hodnotí nově vzniklou situaci pouze ze svého osobního hlediska. Příznačné ovšem je, že všichni, kteří ve svém životě vidí nějaké nadosobní ideály, jsou v knize karikováni. To je případ poručíka Duba a kadeta Bieglera, kteří jediní projevují rakouské vlastenectví, takový je „zbožný polní kurát“, který se pokouší přivést Ottu Katze na cestu pravé víry a skončí v jeho bytě opilý s *Decameronem* Giovanni Boccaccia v ruce. Také četnický strážmistr Flanderka je hluboce přesvědčen, že ve Švejkovi odhalil ruského špiona, a přispěl tak podstatným způsobem k rakouskému vítězství.

Kniha není samozřejmě ani oslavou československého boje proti Rakousku. V době, kdy česká společnost adorovala české vojáky, kteří se nechávali zajmout, aby mohli v Rusku vstoupit do legií, nechává Hašek Švejka zajmout armádou rakouskou, když se předtím ze zvědavosti převlékl do ruské uniformy. Výmluvné je také označení Švejkova putování za regimentem jako „budějovická anabáze.“ Autorův komentář k tomuto pojmu se navíc o Čechoslovácích na Sibiři vůbec nezmiňuje a kromě několika

historických příkladů se omezuje na konstatování, že „*maširovat pořád kupředu, tomu se říká anabáze*.“ Hašek, který před válkou odmítl tradiční autority církve, habsburského státu i přežilé formy českého vlastenectví, se prostě po roce 1918 odmítl ztotožnit s autoritami novými.

Takovýto přístup k realitě pochopitelně českou intelektuální a vlasteneckou veřejnost znepokojoval. Všichni cítili, i když o tom nemluvili, že hrdinství kadeta Bieglera (který, když nemůže za císaře položit život na bojišti, stane se alespoň bacilonosičem) by se mohlo vyskytovat i v armádě mladé republiky. Intelektuály zase muselo znervózňovat např. zesměšnění rádoby vědeckého jazyka ve „filosofických“ výrocih opilého kuchaře – okultisty Jurajdy: „*Je nebytelnost všech zjevů, tvarů a věcí. Útvar je nebytelnost a nebytelnost je útvar. Nebytelnost není rozdíl od útvaru, útvar není rozdíl od nebytelnosti. Co je nebytelnost, to je útvar, co je útvar, to je nebytelnost*.“ Estéti byli pobouřeni četnými vulgarismy. Čtenářský úspěch Švejka ale byl nepopiratelný a intelektuálové se s ním museli nějakým způsobem vyrovnat; tak začíná paradoxní ideologizace románu, který ve své podstatě je odmítáním jakékoliv ideologie. V tomto smyslu je právě dlouholetá debata o místě Haškova Švejka v kontextu české kultury nesmírně zajímavou výpovědí o vývoji moderního českého myšlení.

Na jedné straně byl Švejk politickou a nacionální pravicí rozhořčeně odmítán jako kniha, která podkopává morálku národa a kazí jeho charakter, rozbíjí kázeň a disciplínu potřebné při budování státu. Švejk je tedy chápán jako oslava malosti a přízemnosti, jako adorace nehrdinského „programu příkrčení“. (V této souvislosti se nabízí srovnání s jinou literární postavou, kterou si také česká intelektuální scéna vybrala jako ztělesnění negativních stránek národní povahy – Herrmannovým otcem Kondelíkem.) Viktor Dyk dokonce požadoval rázný zákrok proti rozkladnému vlivu Haškova díla. Není náhodou, že jediná pozitivní reakce na Švejka v renomovaných kulturních kruzích pochází z pera mimo všechny strany stojícího, německy píšícího česko-židovského intelektuála Maxe Broda, který hned po vydání prvních sešitů postřehl literární význam románu. Přítel Franze Kafky ocenil právě to, co českou stranu znepokojovalo, tj. Švejkovo odmítnutí „historické velikosti“, a viděl v románu možný korektiv „*horkých politických vášní oněch státníků, kteří se mylně domnívají, že to, co zajímá je, musí zajímat i všechn lid ... Lid má až po krk všeho toho povídání o dějinném významu události, potentáti jsou na scestí, jestliže*

pořád ještě předpokládají, že jejich ‚velké‘ aféry jsou pro lidi tak důležité, jak se jeví jim.“ (Podle Brodovy vzpomínky byl Hašek s jeho reakcí velmi spokojen a přátelům se s ní chlubil: „*Doposavad jsem nic neznamenal. Ale teď, když to vzal do ruky Žid, to budete koukat.*“)

České kulturní kruhy ale Brodovu interpretaci přijmout nemohly, i pro ně totiž byly současné události „světodějně“. Haškovi obránci na politické levici se proto také museli uchýlit k ideologizování a vykládali Švejka jako „*moderního českého Honzu*“ či „*geniálního idiota*“ (Ivan Olbracht), jako kritický typ jehož „*poměr k současné společnosti není nijak přátelský k buržoazii*“ (Julius Fučík). Podle Kurta Konrada je to zase představitel „*drsného lidového odporu nikoli již jen proti feudálním zbytkům, které si zachovalo císařské Rakousko, ale i proti všemu, co v něm bylo kapitalistické*.“ Když ale díky nepomíjející popularitě *Osudů dobrého vojáka* musela knihu vzít na vědomí i oficiální literární věda, nedokázala to opět jinak, než zoufalým hledáním „smyslu díla“. Švejk tedy podle některých vykladačů bourá Rakousko tím, že doslova vykonává rozkazy svých nadřízených, jiní jej zařazují do dlouhé tradice prohnanych sluhů, zase další v něm hledají obraz doby, atd.

Diskuse o Švejkovi tak pokračuje ještě dnes a proti sobě stojí tábor milovníků knihy a jejich nesmiřitelných kritiků. Pohlédneme-li ale na tyto polemiky nezaujatě, nemůže nám uniknout, že obě strany vlastně vycházejí ze stejného předpokladu. Každá z nich totiž vidí ve Švejkovi představitele národního charakteru – to co jedni kritizují jako „*malé a příkrčené cecháčkovství*“ vydávají druzí za takřka geniální program rafinovaného boje proti silnějšímu nepříteli. Není ostatně bez zajímavosti, že si obě strany sporu musely na podporu svých stanovisek vymyslet v knize neexistující citáty. Jedni se vysmívají údajné Švejkově devíze „*to chce klid*“, režisér Steklý zase dělá ze Švejka humanistu, když mu vkládá do úst zvolání „*nestřílejte, jsou tady lidi*.“ Naštěstí ale mimo tyto vášnivé diskutéry stále existuje početná obec čtenářů, kteří Švejka čtou bez ideologických brýlí a s potěšením. Neměli bychom se nechat mýlit ani tím, že někteří chápou knihu jen jako sbírku anekdotických příběhů. Sám Jaroslav Hašek přece po vydání prvního dílu rezignovaně poznamenal: „*Stane-li se však slovo Švejk novou nadávkou v květnatém věnci spílání, musím se spokojit s tímto obohacením českého jazyka.*“

LITERATURA:

heslo Hašek Jaroslav, *Lexikon české literatury* (ed. Vladimír Forst), díl 2/I. Praha 1993 (zde rozsáhlý soupis relevantní literatury).

Přemysl BLAŽÍČEK, *Haškův Švejk*. Praha 1991.

Česká společnost a první světová válka. České Budějovice 1998.

Jan HÁLEK, „Soutěž nebo zrada“, In: *Pocta Josefu Kollmannovi*. Praha 2002, s. 106–124.

Milan HODÍK, *Encyklopedie pro milovníky Švejka, I – II*. Praha 1998–1999.

Hans MOMMSEN – Dušan KOVÁČ – Jiří MALÍŘ – Michaela MAREK (eds.), *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*. Praha 2000.

A. PELÁNOVÁ, „Rakušan Josef Švejk. Němci, Rakousko a Německo ve švejkovské optice“, In: Jan Křen – Eva Broklová (eds.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*. Praha 1998, s. 93–100.

Jiří RAK, „Podíl oficiální propagandy na rozpadu monarchie aneb, „Milí vojíní, i já vám přeji, abyste se dočkali takového krásného konce““. In: *Marginalia Historica IV*. Praha – Litomyšl 2001, s. 267–282.

Ivan ŠEDIVÝ, *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*. Praha 2001.

Alena Míšková

Maturanti v zákopech světové války

Erich Maria Remarque, *Na západní frontě klid ...*

„Tato kniha je ranou pěstí do obličeje všem skutečným frontovým vojákům, kteří si vzpomínku na velkou válku nesou v sobě jako svaté poslání.“

Erich Limpach, *Voelkischer Beobachter*, 16. 2. 1929

„Zpráva o jedné generaci, zničené válkou – ačkoli se vyhnula svým granátům,“ kterou ve své knize *Na západní frontě klid* podal E. M. Remarque na konci dvacátých let, vyvolala v Německu hned po vydání více než bouřlivou diskusi. Protestovalo i chválilo se ze všech stran – zleva i zprava. Jedni by jej nejraději zprovodili ze světa, na druhé straně byl Remarque opěvován jako věrný kronikář první světové války. Nikdo nezůstal chladný: odsudek nebo opěvování. Proč byla reakce společnosti tak vášnivá v době, kdy byly pulty knihkupectví zaplaveny válečnými romány všeho druhu? Remarquova kniha byla jiná než ostatní válečné romány i vzpomínky válečníků této doby, které opěvovaly válečného ducha a hrdinství německé armády, jež podle jejich interpretace „prohrála pouze podlou zradou“ (tzv. *Dolchstosslegende*).

Válka, jak ji líčí Remarque, se odehrávala na ne přesně známém místě – někde ve Francii mezi Langemark a Bixschoote, v době od září 1917 do října 1918. Vypráví o ní voják, který odešel do zákopů z lavice gymnázia, aby se svými třemi spolužáky a dalšími čtyřmi zkušenějšími i méně zkušenými vojáky bojoval za „německé válečné ideály“. Válka viděná zdola a zblízka byla však něco zcela jiného, než propaganda v zázemí, a tak si mladí vojáci záhy připadali podvedeni a zrazeni svými „otci“, kteří je do zákopů se vzletnými projevy poslali – umírat. Válka se pro ně objevila v pravém světle, jako cosi obludného, co lidí mění v pouhé stroje na zabíjení. „Bylo nám osmnáct a začínali jsme milovat svět a život. Museli jsme na to střílet. První granát, který padl, nás zasáhl do srdce. Jsme odříznuti od tvorby, snažení a pokroku. Už na ně nevěříme. Věříme na válku.“ Hlavním hrdinou, který vypráví celý děj někdy sám za sebe a jindy za všechny, se jmenuje Pavel Baumler. (Tady Remarque naznačil osobní spo-